



LJUS ÖVER GATOR OCH TORG

JAN GARNERT

ATT KUNNA SE SIN STAD i kvällsmörkret förutsätter månsken eller gatubelysning, helst också upplysta fasader och ljus på skulpturer. Historiskt sett var månen den verksammaste fasadbelysningen. Bara enstaka lyktor syntes där stadsbor sökte sig fram genom natten. Först det elektriska ljuset skulle göra nattstaden ljusmässigt sett lätt tillgänglig för dagdjuret människan.

År 1749 trädde den första stadgan om allmän gatubelysning i kraft. Men skenet från den tidens gatulyktor var mer att likna vid ljusglimtar än upplysning. Ännu på 1820-talet var gatubelysning inget annat än lågor från oljelampor som lyste svagare än vår tids stearinljus. Belysningen skingrade sällan mörkret och var ofta bara tänd några timmar på kvällen och enbart under den mörka delen av året, från ungefär mitten av augusti till fram i april. Från 1700-talets första förordningar om gatubelysning till 1884 stadgades också att om det enligt almanackan var månsken skulle belysningen hållas släckt. Långt in på 1800-talet måste därför den stockholmare som om kvällen skulle ge sig ut tänka efter om det ändå inte vore klokt att ta med sig en lykta. Var gatubelysningen släckt behövdes lyktan mer än väl eftersom också butikernas lampor självklart släcktes vid stängningsdags. Så länge belysning var levande eld fick den inte lämnas utan tillsyn.

Pehr Hilleström, Den illuminerade Vauxhallen i Kungsträdgården. Oljemålning, 1791. Beskuren. SSM.

Illuminationer

Att tydligt kunna se stadens fasader och miljöer hörde dagsljusets timmar till. Före 1910-talets glödlampor och 1930-talets natriumljus och kvicksilverlampor är begreppet fasadbelysning egentligen inte relevant även om det inför högtidliga evenemang gärna arrangerades effektivt lysande fasader, så kallade illuminationer. Med hundratals små lågor lystes då fasader lika anslående som tillfälligt upp. Men ljuslågorna blåstes lätt ut av vinden och det var omständligt att en efter en på nytt tända slocknade lågor. Enklare var det att illuminera med transparanger, genomskiktligt tunt papper eller tyg med text eller målade figurer. Transparanger placerades i fönster och belystes inifrån, men de skulle betraktas utifrån gatan.

De gånger Märta Helena Reenstierna på Årsta gård fick bud om förestående illuminationer i staden, begav hon sig till kvällen gärna dit. I hennes dagbok, 1793–1838, finns många noteringar och kommentarer där hon betygsätter illuminationer. Dessa kvällsutflykter tog vanligen flera timmar i anspråk. Hon försummade dem ogärna.

Illuminationer var nästan alltid förknippade med högtid eller fest. De arrangerades medvetet också som symboliska uttryck för rikedom och makt. En förutsättning för deras visuella lockelse och prakt låg i kvällsstadens numera förgångna särart – bara en nattmörk stad gör illuminationer rättvisa.



Huvudentrén till Stockholmsutställningen 1930 låg vid nuvarande Djurgårdsbrunnsvägen, strax nedanför Norges ambassad. Foto 1930 SSM.

Det elektriska ljuset som modernitet, 1930-tal till 1950-tal

Den moderna fasadbelysningen föddes elektriskt och kan i Stockholm räkna sitt genombrottsår till 1928. Då fasadbelystes Dramaten, Operan, Kungstornen och Liljevalchs konsthall i samband

med utställningen "Ljuset i människans tjänst", som visades på Liljevalchs. Stockholms Dagblads konstkritiker Gustav Näsström gillade det han såg och skrev att de belysta fasaderna visar att det elektriska ljuset inte bara är praktiskt, det har också estetiska värden och skapar nya miljöer.

Två år senare öppnade Stockholmsutställningen 1930, mest känd som genombrottet för funktionalismen inom arkitektur och formgivning. Mindre känt är att utställningen också var en manifestation för nydanande belysning.

Här fanns bland annat ett lysande vattenfall som var genomlyst med glödlampor i rött, grönt och vitt och ett strålkastarbelyst akvarium. Ute på Djurgårdsbrunnsviken syntes en strålkastarbelyst skulptur. Över vattnet ledde en av 1 000 lampor inramad bro till utställningens södra sida. Inne i restaurang Paradiset strålade tända glober i sidentyg. Mest grandios var ändå den åttio meter höga reklammasten med ett roterande sökarljus i toppen. Från masten strålade flera tusen 25W- och 15W-lampor i olika färger, men också neonljus i rött och blått. Utställningen 1930 lockade stockholmarna med en vision om modern urban livsstil, säkert också Årstabor från det ännu så länge lantliga Årsta. Det skulle dröja tio år innan en stadsplan för folkhemmets Årsta trädde i kraft och när neonskyltarna där till sist lyste tätt var neonljus redan ett signum för Stockholm, såväl i de gamla stadsdelarna som i stadens moderna förorter.

Under 1930-talet hade också en rad effekt- eller fasadbelysningar tänts, en del i samband med något evenemang, andra för permanent bruk. Varuhuset PUB fick 1931 sin fasad mot Hötorget strålkastarbelyst, Västerbron belystes vid invigningen 1935. Belyst var också kvarnen Tre Kronor, en fasadbelysning som dominerade Stockholms hamninlopp.

Reklammasten vid Stockholmsutställningen 1930. Illustration i Svensk reklam 1931.





Saltsjökvarn, fasadbelyst från 1943 med strålkastare. Oljemålning av prins Eugen, 1945. Något beskuren. Bukowskis.

I tidigt 1930-tal, 1931, tändes därtill ett helt ljusrum med väggar av glas, på taket till den nya LUMA-fabriken i Hammarbyhamnen. Ljusrummet användes för testning av fabriken lampor, men blev också den mest kända och starkast lysande effektbelysningen i Stockholm. Glasrummet var så synbart att när lamporna 1978 släcktes för gott informerades Luftfartsverket om detta.

Vid "Ljusveckan" i Stockholm 1938, 1930-talets stora ljushändelse, arrangerades tillfälliga fasadbelysningar av bland annat Nationalmuseum, Slottet och Jakobs kyrka. I Kungsträdgården effektbelystes samtidigt träd, planteringar och statyer. Här användes såväl glödlampor som kvicksilver- och natriumlampor. Tidningarnas ledande konstkritiker skrev spaltmeter om

"Ljusveckan" och en av dem, Svenska Dagbladets Gotthard Johansson, menade att "Ljusveckan" visat hur det elektriska ljuset blivit en av de viktigaste faktorerna i den moderna stadsbilden.

1930-talets Stockholm präglades nattetid mest ändå av ljusreklamen, och då främst neonljuset. Det var med tanke på den som Gotthard Johansson 1933 skrev att "ljuset är inte bara ett moment i stadsbilden, det är sin egen stadsbild".

Decennierna 1930–1960 blev neonskyltens gyllene år. Många neonskyltar var anslående, som Draken (1938) vid Fridhemsplan, NK-klockan (1939) och neonmynten som trillade ner i spargrisen vid Gullmarsplan (1952). De flesta var däremot enkelt utförda och oansenliga i dagsljus. Först i skymningen lyste deras budskap neonklart om Frisör, Blommor, Tobak och Konditori.

Ett annat nytt fenomen, med sin början åren kring 1930, var att belysningen i allt fler skyltfönster fick vara tänd även efter stängningsdags.

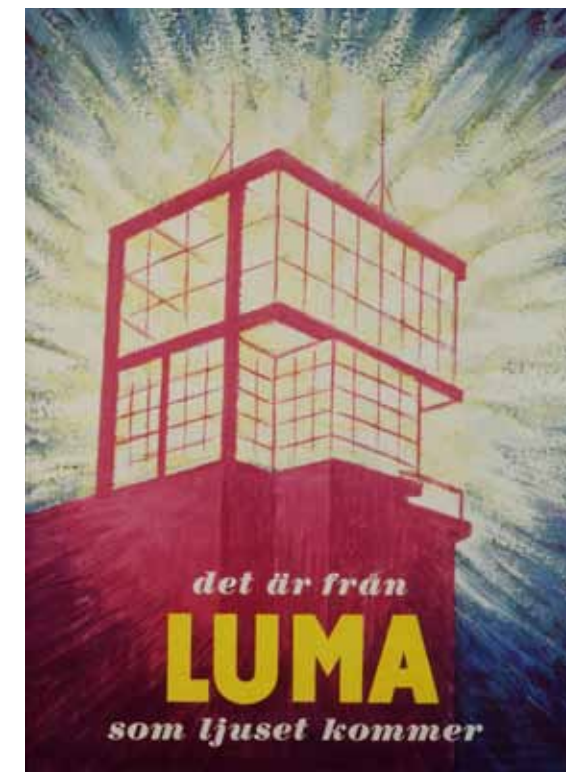
Neonljuset satte i så hög grad sin ljusprägel på staden att en stockholmare från 2010-talet borde känna sig någorlunda hemmastadd i 1930-talets kvällsstad. Att däremot resa bakåt i tiden till Stockholm år 1920 skulle vara detsamma som att komma till ett annat slags kvällsmiljö.

Fruktan för ett förestående bombkrig låg bakom den första mörklägningsövningen i september 1938. Då tog stockholmarna "tillfället i akt att för första gången på mansåldrar se sin stad i mörker . . . i ett slags lågmäld, dämpad uppslupenhet, ur vilken oupphörligt skratt blossade upp som mareldsglimtar i mörkt vatten", skrev Sten Selander i Svenska Dagbladet.

Under kriget fick ändå ljusreklamen och gatubelysningen lysa, utom vid mörklägningsövningar och tillfälligtvis av energisparskäl.

Stockholm under krigsåren var en stad i ljus medan andra länders städer dväljdes mörklägda för att undgå att bli bombmål för fiendligt flyg. Ett lysande Sverige markerade sin proklamerade neutralitet med upplyst natthimmel.

När andra världskrigets kristid kom till sitt slut var idérikedomen från "Ljusveckan" 1938 som bortblåst. Stockholms stad höll en restriktiv linje till ljussättning och ännu 1952 fanns bara en enda kommunal fasadbelysning i Stockholm – de tre kronorna på Stadshuset.



Lumafabrikens ljusrum, affisch från 1952. Foto Kungliga Biblioteket.

Först när Stockholm 1953 firade 700 år utfördes på nytt fasadbelysningar och sofistikerade effektbelysningar av träd och planteringar – i Kungsträdgården. De som höll i trådarna för detta var stadsträdgårdsmästaren Erik Glemme och branschföreningen Ljuskulturs Ivar Folcker. Belysningen vid jubileet är värd att uppmärksammas – det framstod som tydligt under mitt arbete 2008 med Trafikkontorets utredning *Kungsträdgården, belysningshistoria och ljusarkitektur*.

Med Kungsträdgården som lysande undantag var annars fasad- och effektbelysningar ovanliga fram till 1960-talet. De som fanns belyste, mer eller mindre permanent, främst offentliga byggnader och välkända silhuetter som fullriggaren af Chapman, Riksdagshuset, Nationalmuseum, Mariakyrkans torn och Orfeusfontänen framför Konserthuset.

Cityomvandlingen och ljusbilden

Med 1960-talets Citysänring omskapades på temat höghus, bankpalats, kontor och shopping en rad kvarter i området mellan Hötorget och Fredsgatan. I det moderna City gavs också plats för nydanande effektbelysningar. På fasaden till det första höghuset vid Sergelgatan/Hötorget tänktes i augusti 1960 en 720 kvm stor neonbelysning i rött, blått och vitt med reklam för DUX radio och tv. Två år senare invigdes det femte höghuset, vid Sergels torg. Hela fasaden mot Sergels torg lyste tack vare de utanpå fasaden mellan våningsplanen installerade, horisontellt liggande armaturerna. Effektbelysningens ljus strök utmed fasaden och inramades av vertikala byggnadselement.

Med fasadbelysningen av Ählns nya varuhus (1964), Skandinaviska Bankens ljusa, inifrån upplysta fasad (1966), Edvin Öhrströms lysande

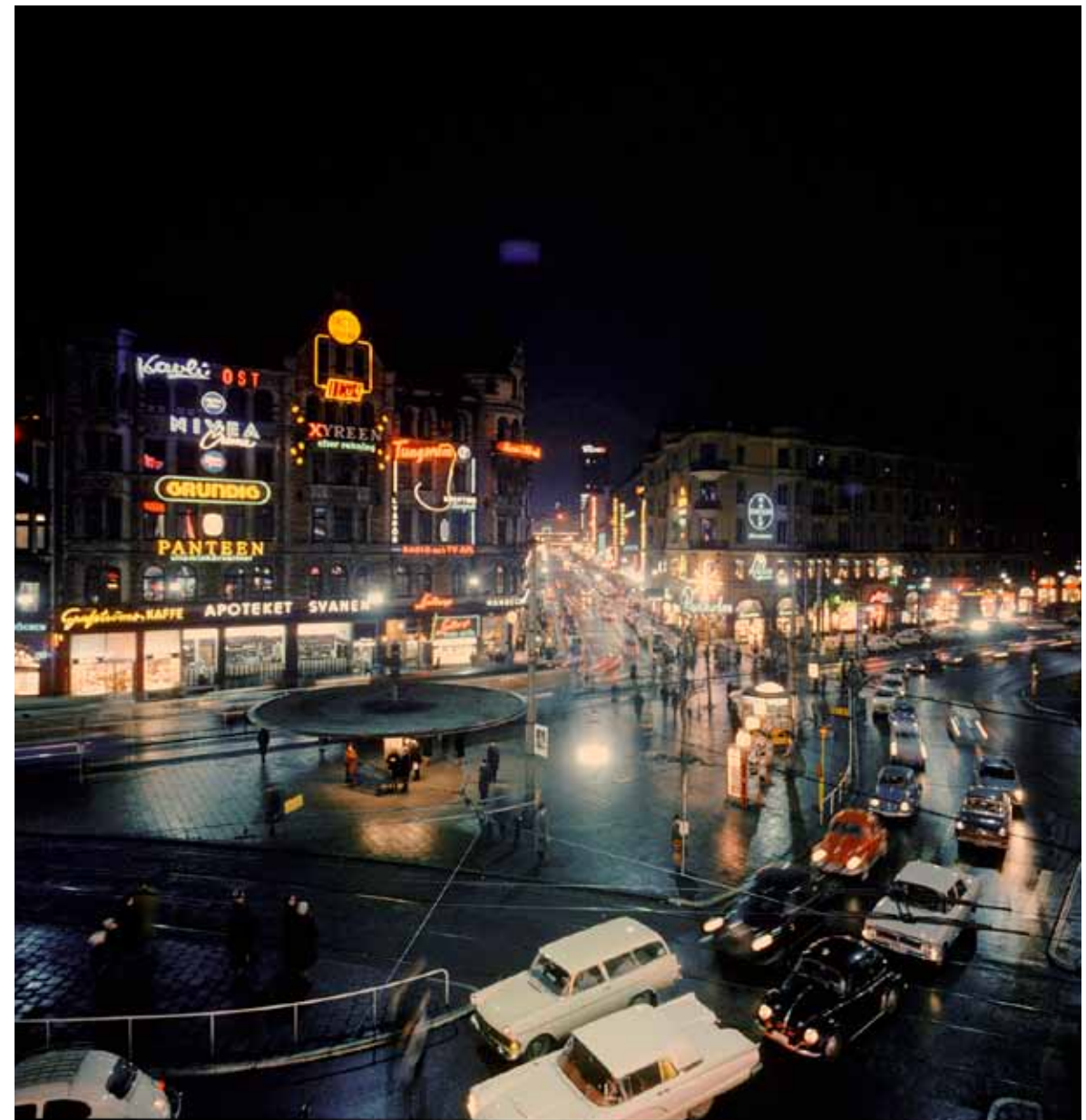
glasskulptur och Kulturhusets mer än 150 meter långa och inifrån lysande glasfasad (båda 1974), skapades sedan kring Sergels torg ett för Stockholm nytt slags stadsrum.

Andra nybyggda och fasadlysande höghus i staden bidrog också till att Stockholm vid den här tiden gavs en delvis ny kvällskaraktär. Wenner-Gren Center (1962) vid Sveaplan blev ett av tidens mest imponanta höghus, väl synligt som silhuett utmed hela Sveavägen.

Fram till 1990-talet förblev annars reklam-ljuset den dominerande belysningen på byggnader. Ett undantag utgjorde Slottet som 1966 fick en ny, diskret fasadbelysning och Nordiska museet 1974. Kooperativa Förbundets glasade, iögonfallande fasad mot Stadsgården (1974) lyste däremot med hjälp av lysrörsbelysning som inte släcktes inne i de vidsträckta kontorslokalerna. Inte heller Första Sparbankens kontorshus vid Hamngatan (1983) var fasadbelyst, men likväl lysande tack vare fasadens fönstertäthet och tända lysrör i kontorslokalerna.

Stadens nya ljus 1990–2000

På 1990-talet skapades så nya förutsättningar för fasad- och effektbelysning, tack vare nya ljuskällor med bättre ljuskvaliteter, mindre energiåtgång och enklare underhåll. Samtidigt gjorde sig en mer tillåtande attityd till fasad- och effektbelysningar gällande. Ett stigande intresse för ljusarkitektur bidrog också till att en rad fasad- och effektbelysningar installerades. Tidsandan förändrades och staden fick vid mitten av 1990-talet en delvis ny, lysande horisontlinje när metallhalogenlampor belyste tornen i Johannes, Maria, Oscars och Sofia kyrkor. Efter återuppbyggnaden 1995 blev också Katarina kyrka effektbelyst.



Stureplan och Kungsgatan. Foto Erik Liljeröth, omkring 1965. Foto Nordiska museet.



Grand Hotels fasadbelysning i början av 1990-talet. Foto Hans Lundberg 1994.

Inför Kulturhuvudstadsåret 1998, K'98, genomfördes ett omfattande arbete med tillfällig eller permanent ljussättning av ett femtiotal konstverk i staden. Samtidigt lyste äntligen glasobelisken på Sergels torg klart, Dramaten fick ny fasadbelysning och både Rådhuset och Münchenbryggeriet effektbelystes, allt under 1998.

Inför millennieskiftet togs ytterligare ett steg med Stockholms stads "Nattljusvision" (2000), med målet att åstadkomma en vacker ljussättning av stadens centrala delar. Konstverk, statyer, parker och andra platser borde enligt visionen kunna effektbelystas och för fasadbelysningar slogs ett nytt synsätt fast. Stadshusets budskap var att stadens gaturum skulle betraktas som helheter och enskilda byggnader belystas i harmoni med närliggande byggnader. Vidare borde tändning

och släckning av närliggande byggnaders fasadbelysningar samordnas.

Münchenbryggeriets fasadljus 1998 och under åren närmast därefter fasadbelysning av flera hotell, blev tecken i tiden på att effekt- och fasadbelysningar i större utsträckning accepterades också på annat än offentliga byggnader.

Parallellt med dessa förändringar av kvällsstadens ljus började vid mitten av 1990-talet gatubelysningen förses med högtrycksnatriumlampor. Ett milt gult ljus satte därmed en ny prägel på delar av Stockholm. I början av 2000-talet lyste ännu en ny ljuskälla i natten, metallhalogen. I Hammarby Sjöstad hölls hela stadsdelen ljusmässigt samman genom en konsekvent användning av metallhalogen till gatubelysningen. De nya ljuskällornas omgestaltning av kvällsstadens



Hötorgsskraporna tillfälligt illuminerade av ljusdesignern Anders Örnberg. Foto december 2002, Laddat Ljus, Johan Åström.

har blivit betydelsefull för stadsbilden. Samtidigt gick Stockholms stad från principen att använda få typer av armaturer i gatubelysningen. Idag använder sig staden av en smått överskådlig mångfald armaturer, ofta för att ge specifik estetik prägel åt enskilda platser.

Allt fler lampor lyser samtidigt som elräkningen per ljuskälla och armatur drastiskt sjunker – i snitt med cirka 60 procent. Övergången från kvicksilver till högtrycksnatrium och därefter metallhalogen, är en klimatvänlig åtgärd men ännu 2009 var 42 procent av stadens ljuskällor kvicksilverlampor. I antal räknat innebar det cirka 64 000 lampor. Enligt ett direktiv från EU ska gatubelysning med kvicksilverlampor helt förbjudas från 2015. De ersätts i Stockholm med i första hand keramisk metallhalogen, lampor som ger ett bra

ljus och drar mindre energi än kvicksilverlampor. När lampbytet skett beräknas miljöbelastningen minska med 14 miljoner kWh per år.

Det hade gått att välja ett sämre lampalternativ – lampor av "plug-in"-typ med högtrycksnatrium, något som EU-direktivet förväntar sig att de flesta ska använda efter 2015. Att Stockholm väljer en annan väg innebär att staden prioriterar god belysningskvalitet framför "plug-in"-lampornas betydligt lägre kvalitet utan energibesparing, bara mer ljus. Denna strävan efter ljus av hög kvalitet framhåller ansvariga tjänstemän vid Trafikkontoret som ett signum för Stockholm, med lång tradition. När blir då LED-lampan, lysdioden, den mirakellampa för staden som många säljare redan idag utlovar att LED-tekniken är? Ännu inte, lyder svaret. För bara två år sedan, 2009, stod stadens belysningsansvariga fortfarande tveksamma till om det vid den tidpunkten på marknaden ens existerade tillräckligt bra LED-lampor för park- och gatubelysning.

Tendenser och visioner för 2000-talet

Nu på 2000-talet utgör fasad- och effektbelysningar inför julen ett alltmer färgväxlande inslag i stadsbilden. Hötorgshusens vanligen vita fasader fås i december att skifta likt kulörta lyktor. Med ett sådant ljus uppnås illuminationer av aldrig förr skådat slag, ett ljusets färgspel så omfångsrikt att tidigare generationers stockholmare knappast kunnat föreställa sig praktiken. Hötorgshusens fasadljus skiljer sig mer än så från gamla tiders illuminationer. Det gamla lyste efemärt och kortlivat, lika obeständigt som en låga fladdrar för vinden. För Hötorgshusens ljussättning, liksom för exempelvis Globens väldiga klot, finns få tekniska begränsningar.



Kungsgatans nya belysning och fasadbelysning 2010, planerad och utförd av Ljusarkitektur.
Foto Mikael Silkeberg.

LED och annan modern belysningsteknik kan hålla illuminationen vid liv varje kväll året runt. Det ligger möjligen helt i betraktarens öga att avgöra om illuminationens magi därmed övergår i desillusion och trivialitet. Exklusiviteten går hur som helst förlorad. Om effekt- och fasadbelysning

förr innebar antingen släckt eller tänd belysning, gör ny teknik det också möjligt att mer nyanserat arrangera effektfull ljussättning i staden. Ett aktuellt exempel utgör Kungsgatan mellan Stureplan och Sveavägen. Här tändes 2010 en ny gatu- och trottoarbelysning. Företaget Ljusarkitektur,

som utformat Kungsgatans nya ljus, monterade metallhalogen som ljuskälla i en armatur som är unik för Stockholm.

I anslutning till Kungsgatans ljusförnyelse fasadbelystes fastigheterna med 69 strålkastare, bestyckade med 70W metallhalogenlampor med färgtemperaturen 3000K. Armaturerna har fått en diskret placering på fasaderna och försetts med specialbyggda bländskydd. Deras ljus riktas korsvis över gatan för att undvika bländning in i fastigheterna. Avsikten är att fasadljuset i samverkan med gatubelysningen ska begåva platsen med ett varmt och välkomnande ljus. Kungsgatans nya ljusharmoni lär helt säkert upplevas, men hur många stockholmare kommer uppmärksamma att fasaderna är belysta?

Med modern belysningsreglering skulle det också vara möjligt att återskapa en årstids- och dygnsväxlande kvällsstad. Långa skymnings- och gryningstider, som globalt sett utgör en sällsynt kvalitet, präglar årstiderna på våra breddgrader och är en tillgång Stockholm äger. Detta kunde få påverka effekt- och fasadbelysningen i staden genom ett restriktivt tillåtande av sådan belysning under vårens, sommarens och höstens ljusa kvällar. Effektbelysningar och gatubelysning som tar hänsyn till Stockholms grynings- och skymningsljus skulle betona en specifik nordisk ljuskultur. Om samtidigt gatubelysningen hölls släckt under någon vecka vid midsommar skulle Stockholm återfå sina ”vita nätter”. Dessa ”vita nätter” gav en särskild stämning åt staden, väl bevarad i flera konstnärers verk liksom i Hjalmar Söderbergs skönlitterära bilder av sommarens milda nattljus. Må vara att några av Söderbergs romanfigurer i *Doktor Glas*, 1905 tyckte släckta gatlyktor kändes alltför lantligt mitt i stan.

Referenser

- Margareta Cramér: *Stadens belysning. S:t Eriks årsbok 1982*.
Thomas Eriksson: *Eldskrift i natten*, 1997.
Mari Ferring & Lotta Lander: *Femtiotalets glasfasader. Curtain wall i New York, Chicago, Stockholm och Köpenhamn*, 2004.
Förbud mot kvicksilverlampor. Bilaga till tjänsteutlåtande, dnr T2009-610-00820. Trafikkontoret, Stockholms stad. Sammanställd av Henrik Gidlund.
Jan Garnert: *Anden i lampan*. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker, 1993.
Jan Garnert: *Stockholmsnatt*. Stockholms stadsmuseum, 1998. (Litteratur om nattstaden Stockholm, s. 124–127.)
Jan Garnert: *Norrbro, Gustav Adolfs Torg och Strömparterren. Belysningshistoria och ljusarkitektur*. Stockholm: Trafikkontoret, 2006. (www.stockholm.se/PageFiles/167627/norrbro.pdf)
Jan Garnert: *Kungsträdgården. Belysningshistoria och ljusarkitektur*. Stockholm: Trafikkontoret, 2008.
Jan Garnert: *Farväl till glödlampan*. Fokus, 21 augusti 2009. Även i *Ljuskultur 2009:5*. (www.jangarnert.se/bilder/Farval.pdf)
Jan Garnert & Göran Gunér, *Ut ur mörkret*. En film om belysning och ljus. Athenafilms, 2011. (DVD).
Anders Liljefors: *Fasadbelysning i Stockholm*. Råd och riktlinjer. Stockholm: Stadsbyggnadskontoret, 1992.
Ruben Morne: *Neon & ljusskyltar*, 1998.
Mårten Snickare: *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*, 1999.

Jan Garnert har bland annat publicerat *Anden i lampan* (avhandling i etnologi 1993), *Stockholmsnatt* (1998) och *Hallå!* (2005). Han arbetar 2009–2014 med projektet *Ljusår*, vid Stockholms stadsmuseum. Se även www.jangarnert.se.